

УДК 316.472:159.947.23

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України
Протокол № 7 від 29 жовтня 2019 року*

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук **О. Стегній**
доктор соціологічних наук **В. Степаненко**

Авторський колектив:

д-р соц. наук О. Вишняк – підрозділ 4.1; д-р соц. наук О. Злобіна – підрозділи 5.1 та 5.2; д-р соц. наук С. Макеєв – розділ 2; д-р соц. наук І. Мартинюк – підрозділи 1.2 та 1.3; магістр соціології Р. Москотіна – розділ 6; д-р соц. наук В. Пилипенко – передмова; канд. філос. наук В. Піддубний – розділ 3; канд. філос. наук Ю. Привалов – розділ 6; д-р соц. наук О. Рахманов – розділ 7, післямова; д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, підрозділи 5.3 та 5.4, післямова; канд. соц. наук Ю. Сапелкін – підрозділ 4.2; д-р соц. наук Н. Соболева – підрозділи 1.2 та 1.3; д-р соц. наук М. Шульга – підрозділ 1.1; д-р соц. наук Г. Ченурко – розділ 3, підрозділ 4.3.

В 42 **Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес** / за заг. ред. доктора соціол. наук В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 266 с.

ISBN 978-966-02-9110-2

У монографії презентовано результати дослідження чинників процесів формування відповідального суспільства в Україні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Окреслено теоретико-методологічне підґрунтя соціологічного аналізу відповідальності як соціально-психологічного феномену. Обґрунтовано емпіричні показники та операційну модель вимірювання соціальної відповідальності суспільства. З'ясовано структуру, суб'єкти та детермінанти соціальної відповідальності в сучасному українському суспільстві. Монографія є результатом виконання НДР «Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес» (0118U005333), передбаченої бюджетною програмою Національної академії наук України «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів та студентів.

УДК 316.472:159.947.23

ISBN 978-966-02-9110-2

© Інститут соціології НАН України, 2019

Розділ 5. Потенціал формування відповідальних політичних рухів	128
5.1. Суспільно-політичні рухи: сучасна теоретична рамка дослідження	128
5.2. Політичні рухи як агенти соціальних змін в Україні	134
5.3. Відповідальність соціальних інституцій і громадян за ситуацію в Україні	141
5.4. Відповідальність проросійськи і проєвропейськи зорієнтованих громадян	149
Розділ 6. Свобода та соціально-економічна відповідальність	173
6.1. Свобода та відповідальність: цивілізаційні ціннісні орієнтації.....	173
6.2. Соціальна відповідальність і ставлення до приватизації.....	183
Розділ 7. Бізнес і суспільство: потенціал відповідальної взаємодії	195
7.1. Соціальна відповідальність українського бізнесу як соціологічний феномен.....	196
7.2. Суб'єкти українського бізнесу в громадській думці населення	215
7.3. Соціальна відповідальність і досвід створення бізнесу: особливості сприйняття власної суб'єктності серед підприємців України.....	237
Післямова	247
Література	252

5.3. Відповідальність соціальних інституцій і громадян за ситуацію в Україні

Законодавство України уповноважує функціонування (діяльність) і компетенції (права, обов'язки, відповідальність) багатьох соціальних інституцій (спільнот). Думки опитуваних про міру відповідальності за ситуацію в Україні різних соціальних інституцій у 2019 р. можна спостерегти на підставі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Думки опитуваних про міру відповідальності за ситуацію в Україні різних соціальних інституцій (спільнот), 2019 р. (%)

Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є ...	Цілком відповідальні	Скоріше відповідальні	Важко відповідати	Скоріше невідповідальні	Зовсім невідповідальні
Президент України	79,7	14,1	4,1	1,5	0,6
Верховна Рада України	71,3	19,1	5,4	2,4	1,7
Судова система України	56	27	9,3	4,9	2,7
Кабінет Міністрів України	64,9	22,9	6	4,4	1,8
Регіональні (обласні) органи виконавчої влади держави	44,3	37	11,2	5,7	1,8
Місцеві (районні) органи виконавчої влади держави	43,3	37,7	10,4	6,5	2,1
Громадяни України	37,3	36	15,8	8,5	2,4
Політичні рухи	37,7	35,2	16,4	8,3	2,3
Місцеве самоврядування	38,8	35,9	15,5	7,2	2,6
Бізнес (підприємці)	33,9	35,4	17,5	9,7	3,6

Загалом спостерігається переважна схильність опитуваних покласти відповідальність за ситуацію в Україні на всі соціальні інституції, про які йшлося в опитуванні: сукупно більше 2/3 респондентів вважають усі ці інституції «цілком» та «скоріше» відповідальними. Але наявні деякі характерні відмінності у визначенні міри цієї від-

повідальності опитуваними: приблизно від 80 до 65% респондентів вважають «цілком відповідальними» центральні органи державної влади – главу держави, парламент, уряд та судочинство. Водночас значно менше опитуваних – приблизно від 44 до 34% – схильні покладати таку ж повну («цілковиту») міру відповідальності на решту соціальних інституцій (спільнот). Ця спостережена різниця відсотків, що увиразнює переважання серед опитуваних думки про повну відповідальність за ситуацію в країні центральної державної влади, дає підстави для припущення про відповідну структурованість масової свідомості в Україні.

Спробу статистичного моделювання зазначеної структури масової свідомості здійснено з використанням можливостей програмних пакетів OCA для Windows та SPSS v. 13.0. Відтак припущення про переважання в опитуваних думок про «цілковиту» відповідальність інституцій президента, парламенту, уряду та судочинства за ситуацію в Україні за одночасної відсутності подібного переважання в них аналогічних думок стосовно «цілковитої» відповідальності місцевого самоврядування, громадян України, підприємців і політичних рухів, тестувалося за допомогою експлораторного факторного аналізу.

Процедурі факторизації підлягали безпосередньо вимірювані показники думок опитуваних про міру відповідальності за ситуацію в Україні різних соціальних інституцій (спільнот) (табл. 5.1). При цьому позиціям їх шкал відповідали такі значення балів: 1 бал – «цілком відповідальні»; 2 бали – «скоріше відповідальні»; 3 бали – «важко відповісти»; 4 бали – «скоріше невідповідальні»; 5 балів – «зовсім невідповідальні».

Факторний аналіз кореляційної матриці цих показників за методом головних компонентів здійснений на масиві соціологічних даних за 2019 р. Значення критерію адекватності вибірки Кайзера – Мейера – Олкіна (КМО) підтвердили застосовність факторного аналізу до цієї вибірки. Тест сферичності Барлетта вказав на цілковиту прийнятність відповідних даних для проведення факторного аналізу. У результаті на зазначеному масиві даних методом аналізу головних компонентів та обертанням отриманої початкової факторної матриці методом Varimax з нормалізацією Кайзера було виокремлено два фактори із власним значенням більше одиниці та сукупною часткою поясненої дисперсії 69%. Це дало підстави обрати для інтерпретації виключно 2-факторну модель (табл. 5.2).

У цій моделі концепт «інституції (спільноти), відповідальні за ситуацію в країні» розкладається на два незалежні (тобто ортогональні, які не корелюють між собою) фактори. За припущенням, ці два латентні фактори масової свідомості зумовлюють вибір опитувани-

Таблиця 5.2

Матриця факторних навантажень після обертання*

Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є ...	Фактори	
	1	2
Місцеве самоврядування	0,833	0,257
Бізнес (підприємці)	0,776	0,183
Політичні рухи	0,775	0,283
Громадяни України	0,750	0,132
Місцеві (районні) органи виконавчої влади держави	0,697	0,450
Регіональні (обласні) органи виконавчої влади держави	0,604	0,584
Верховна Рада України	0,244	0,861
Кабінет Міністрів України	0,325	0,834
Президент України	0,088	0,769
Судова система України	0,378	0,729
Частка поясненої дисперсії після обертання, %	36	33

* Аналіз $N = 1802$. Обертання здійснене за 3 ітерації.

ми певних варіантів у межах шкал десяти безпосередньо вимірних змінних. Змістову відмінність між виявленими факторами увиразнюють зафіксовані у матриці міри їх зв'язків із показниками безпосередньо спостережуваних змінних.

Перший фактор значно корелює із вихідними змінними, що є показниками думки опитуваних про міру відповідальності за ситуацію в Україні місцевого самоврядування, бізнесу (підприємців), політичних рухів, громадян України, інституцій місцевої (районної) та регіональної (обласної) виконавчої влади держави. Цей фактор охоплює думки опитуваних щодо відповідальності різномірних інституцій та спільнот, спільним для яких можна вважати те, що сукупно вони формують здебільшого периферійну частину соціально-політичного середовища країни.

Другий фактор вирізняється сильними кореляціями зі змінними, показники яких фіксують думки опитуваних про міру відповідальності за ситуацію в Україні інституцій парламенту, уряду, глави держави і судочинства. Показники, що фіксують думки опитуваних про міри відповідальності місцевої та регіональної державної влади за ситуацію в країні, теж доволі значно корелюють із цим другим фактором. Цей фактор пов'язує думки опитуваних щодо відповідальності низки державних інституцій, серед яких явно переважають

центральні органи державної влади, що сукупно становлять центр соціально-політичного середовища країни.

З огляду на змістові особливості структури першого фактора його сенс можна схарактеризувати умовним виразом «відповідальність політичної периферії». Аналогічно другий фактор можна визначити як «відповідальність політичного центру». Отже, у масовій свідомості уявлювана відповідальність різних соціальних інституцій (спільнот) за ситуацію в країні структурована на два (відповідні сенсу факторів) компоненти – відповідальність політичної периферії та політичного центру країни. Ця обставина приховує неабиякі ризики для центральної влади держави: її відповідальність за ситуацію в країні акцентована в масовій свідомості переважно як «цілковита», тоді як відповідальність політично периферійних інституцій і спільнот бачиться громадськістю значно менше «цілковитою» та більше «частковою». Відтак передусім центральні органи державної влади в Україні звітуватимуть перед занепокоєними громадянами за стан справ у країні. І спроби диверсифікації цієї відповідальності за рахунок запровадження децентралізації й передачі частини владних повноважень від центру на регіональний та місцевий рівень навряд чи позбавлять центральну владу від необхідності відповідати безпосередньо перед громадянами за стан справ в Україні.

Для класифікації респондентів за їхніми думками щодо міри відповідальності різних інституцій (спільнот) за ситуацію в країні, що зафіксовані згідно зі шкалами вихідних показників, застосовано кластерний аналіз з використанням програмних пакетів ОСА для Windows та SPSS v. 13.0. З огляду на відносно велику кількість об'єктів спостереження ($N=1802$) та стандартизовані порядкові шкали змінних, що уможлиблюють коректне усереднення значень, використано метод швидкого кластерного аналізу (метод К-середніх). Тобто процедура кластеризації була застосована у просторі шкал безпосередньо вимірюваних показників думок опитуваних щодо міри відповідальності різних інституцій (спільнот) за ситуацію в країні (табл. 5.1). При цьому позиціям шкал даних показників відповідали такі ж значення у балах, як і (вказані вище) при процедурі факторизації їх. Класифіковано всі 1802 об'єкти спостереження (опитуваних), що становлять вибірку. У такий спосіб отримано класифікацію у вигляді 3-кластерного рішення, у рамках якого всі три отримані кластери внутрішньо однорідні та достатньо відмінні між собою. Інтерпретація отриманої 3-кластерної змінної можлива на основі порівняння фінальних центрів його кластерів – середніх значень (балів) безпосередньо вимірюваних вихідних показників кластеризації для кожного кластера (табл. 5.3).

Фінальні центри кластерів, М
(діапазон шкал вихідних показників: 1–5 балів)

Як Ви вважаєте, якою мірою відповідальними за ситуацію в країні є ...	Кластери		
	1	2	3
	n=778	n=243	n=781
Президент України	1,05	2,11	1,28
Верховна Рада України	1,06	2,88	1,37
Судова система України	1,12	3,34	1,80
Кабінет Міністрів України	1,08	3,23	1,50
Регіональні (обласні) органи виконавчої влади держави	1,17	3,42	2,01
Місцеві (районні) органи виконавчої влади держави	1,19	3,37	2,07
Громадяни України	1,33	3,08	2,39
Політичні рухи	1,22	3,35	2,41
Місцеве самоврядування	1,19	3,35	2,36
Бізнес (підприємці)	1,35	3,42	2,52

Кластери помітно відрізняються один від одного не лише за цим параметром. У межах кластера 1 локалізовано опитуваних, які здебільшого вважають «цілком відповідальними» та «скоріше відповідальними» за ситуацію в країні всі зазначені соціальні інституції (спільноти). Кластер 2 локалізує опитуваних, яким здебільшого «важко відповісти» на запитання про міру відповідальності цих соціальних інституцій (спільнот) за ситуацію в країні або які вважають їх у цьому випадку «скоріше невідповідальними». У кластері 3 зосереджені опитувані, які здебільшого вважають «цілком відповідальними» та «скоріше відповідальними» за ситуацію в країні всі вищі органи державної влади та «скоріше відповідальними» решту соціальних інституцій (спільнот) у цьому випадку. Показово, що Президента України та Верховну Раду України схильні вважати як мінімум «скоріше відповідальними» за ситуацію в країні опитувані найчисельніших кластерів 1 і 3. Ця обставина увиразнює неабиякі ризики для цих двох інституцій, позаяк передусім із якістю та продуктивністю функціонування останніх абсолютна більшість опитуваних, імовірно, схильна пов'язувати успіхи та невдачі країни.

Розділ 5

Для ідентифікації отриманих кластерів варто опертися на аналіз кростабуляцій отриманої змінної, що фіксує 3-кластерне рішення, із низкою показників, що фіксують міри декларативної особистої відповідальності опитуваних за стан справ загалом в Україні, у їхньому місті або селі, «за те, хто є Президентом України», та «за те, хто є народними депутатами України» (табл. 5.4–5.7).

Таблиця 5.4

Зв'язок 3-кластерної змінної та декларативної особистої відповідальності опитуваних за стан справ загалом в Україні, 2019 р. (%)*

Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?	Кластери			Загалом
	1	2	3	
		n=778	n=243	n=781
Повну	12,5	10,7	2,9	8,1
Часткову	42,7	22,6	35,6	36,9
Ніяку	37,4	52,3	52,6	46,0
Важко сказати	7,5	14,4	8,8	9,0
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 98,753$; $df = 6$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,17 ($p < 0,001$).

Таблиця 5.5

Зв'язок 3-кластерної змінної та декларативної особистої відповідальності опитуваних за стан справ у їхньому місті чи селі, 2019 р. (%)*

Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у Вашому місті чи селі?	Кластери			Загалом
	1	2	3	
		n=778	n=243	n=781
Повну	15,8	6,2	4,4	9,5
Часткову	48,2	29,2	44,2	43,9
Ніяку	30,2	49,0	42,8	38,2
Важко сказати	5,8	15,6	8,7	8,4
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 118,466$; $df = 6$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,18 ($p < 0,001$).

Кластер 1 (43,2% загальної вибірки) здебільшого складають опитувані, які декларують «повну» і «часткову» особисту відповідальність «за стан справ у цілому в Україні» (55,2%), за стан справ у їхньому місті чи селі (64%), «за те, хто є Президентом України» (71,7%) та «за те, хто є народними депутатами України» (69,3%).

Таблиця 5.6

Зв'язок 3-кластерної змінної та декларативної особистої відповідальності опитуваних за те, хто є Президентом України, 2019 р. (%)*

<i>Яку особисту відповідальність Ви несете за те, хто є Президентом України?</i>	Кластери			Загалом
	1	2	3	
	n=778	n=243	n=781	N=1802
Повну	34,6	14,8	17,8	24,6
Часткову	37,1	29,6	41,4	38,0
Ніяку	24,2	44,4	35,2	31,7
Важко сказати	4,1	11,1	5,6	5,7
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 107,802$; $df = 6$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,17 ($p < 0,001$).

Таблиця 5.7

Зв'язок 3-кластерної змінної та декларативної особистої відповідальності опитуваних за те, хто є народними депутатами України, 2019 р. (%)*

<i>Яку особисту відповідальність Ви несете за те, хто є народними депутатами України?</i>	Кластери			Загалом
	1	2	3	
	n=778	n=243	n=781	N=1802
Повну	31,5	9,9	13,6	20,8
Часткову	37,8	30,0	45,5	40,1
Ніяку	26,5	48,1	34,6	32,9
Важко сказати	4,2	11,9	6,4	6,2
Загалом	100,0	100,0	100,0	100,0

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 134,318$; $df = 6$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,19 ($p < 0,001$).

Відтак цей кластер можна ідентифікувати як «відповідальні» (за все).

Кластер 2 (13,5% загальної вибірки) локалізує опитуваних, які здебільшого декларують відсутність або яким «важко відповісти» про міру особистої відповідальності «за стан справ в цілому в Україні» (66,7%), за стан справ у їхньому місті чи селі (64,6%), «за те, хто є Президентом України» (55,5%) та «за те, хто є народними депутатами України» (60%). Отже, цей кластер можна ідентифікувати як «невідповідальні».

Кластер 3 (43,3% загальної вибірки) зосереджує опитуваних, які здебільшого декларують відсутність або яким «важко відповісти» про міру особистої відповідальності «за стан справ у цілому в Україні» (61,4%) та у їхньому місті чи селі (61,5%), але водночас здебільшого заявляють про «повну» і «часткову» особисту відповідальність «за те, хто є Президентом України» (59,2%) та «за те, хто є народними депутатами України» (59,1%). Таким чином, цей кластер можна ідентифікувати як «почасті відповідальні» (за центральну владу).

Опитувані, що декларативно особисто відповідальні або частково відповідальні за відповідальність соціальних інституцій за ситуацію в Україні, становлять абсолютну більшість (86,5%). Переважними об'єктами заявленої ними відповідальності є такі інституції, як президент і парламент країни. Відтак політикам, які посіли ключові соціальні статуси (посади) в структурі зазначених соціальних інститутів, варто зважати на переважання у масовій свідомості відповідних схильностей і думок. Адже громадяни пильно відстежують реалізацію відповідальності цих інституцій за ситуацію в країні та в будь-який момент можуть пред'явити власні претензії щодо недостатньої міри її.